

אוריינות פיננסית וגישה לכספי חירום בקרוב משקי בית בישראל בתחילת מגפת הקורונה, והשפעה על עמידותם הפיננסית של משקי הבית

סטיבן לאופר מאיה הרן רוזן[^]

עריכת לשון: רעיה כהן
תרגום לאנגלית: סטיבן לאופר
עיצוב גרפי: ענת פרקו-טולדנו

סטיבן לאופר, מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל Steven.Laufer@jdc.org
מאיה הרן רוזן, בנק ישראל maya.haran@boi.org.il

ההשקפות המובעות במסמך זה אינן בהכרח על דעת בנק ישראל

המחקר מומן בסיוע ממשלת ישראל

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל

ת"ד 3886 ירושלים 9103702

טלפון: 02-6557400

brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | סיוון תשפ"א | יוני 2021

רקע

דוח זה הוא השלישי בסדרת דוחות אשר סקרו את הפגיעה הכלכלית במשקי הבית בישראל בעקבות משבר מגפת הקורונה והריחוק החברתי שנדרש בעקבותיו. בדוח קודם בסדרה זו דווח כי עד אוגוסט 2020 כמעט מחצית מכלל משקי הבית צמצמו את חסכוניהם ושישית מכלל משקי הבית לוו כסף כדי להתמודד עם נזקי המשבר. הפעולות הפיננסיות כבדות המשקל האלה, שמשקי בית היו צריכים לבצע בעקבות משבר מגפת הקורונה, מעלות שאלות חשובות בעניין רמת האוריינות הפיננסית (הידע הפיננסי) והמקורות הפיננסיים שהביאו משקי בית לידי החלטות ומעשים אלו.

ספרות מדעית רחבת היקף מצאה כי אוריינות פיננסית חשובה ליכולתו של משק בית לקבל החלטות פיננסיות טובות. המגפה הציעה הזדמנות נדירה לבחון איך רמה גבוהה של אוריינות פיננסית ושל הקפדה על התנהגויות פיננסיות מומלצות (כגון חיסכון לשעת חירום) משפיעה על רווחתם של משקי בית בתקופות של לחץ כלכלי. ממצאים המראים שלמשקי בית רבים לא היה חיסכון חירום או שמיצו אותו יכולים להעיד שמשקי הבית עלולים לצאת מההאטה הכלכלית במצב פיננסי שברירי במיוחד, ובכך יש כדי להצביע על הצורך בהמשך התמיכה הממשלתית. ממצאים המראים שיש קשר בין רמת אוריינות פיננסית נמוכה ובין התמודדות עם המשבר באמצעות שיעור גבוה של נטילת הלוואות ידגישו את החשיבות המיוחדת של הגברת האוריינות הפיננסית במטרה להתכונן לתקופות של לחץ כלכלי. הבהרת התמונה בסוגיות אלו יכולה לספק רקע חשוב לממשלה בבואה להחליט על מדיניות עתידית בעניין חינוך פיננסי וטכנולוגיות שנועדו לעזור למשפחות לנהל את הכספים שלהן.

מטרות

מטרת-העל של הבדיקה המוצגת בדוח זה הייתה להרחיב את הידע בעניין עמידותם הפיננסית של משקי הבית בישראל, על רקע התמשכות המשבר. המטרות הספציפיות כללו הן בדיקה של השפעת רמת הידע בנושאים פיננסיים על קבלת החלטות פיננסיות בתחילת תקופת מגפת הקורונה והן בדיקה של הגישה שיש למשקי בית אל כספי חירום.

שיטה

הנתונים נאספו בסקר מקוון שנערך בקרב מדגם מייצג של 1,501 משיבים בני 25–70 מהאוכלוסייה היהודית בישראל, בימים 16–18 באוגוסט 2020, לאחר הסגר הראשון שננקט להתמודדות עם משבר מגפת הקורונה בישראל ולפני הסגר השני. כל ההבדלים מוצגים ברמת מובהקות $p=0.05$ אלא אם נאמר אחרת.

ממצאים

אוריינות פיננסית: נמצא כי לאנשים עם רמת אוריינות פיננסית נמוכה היו ערב המשבר פחות חסכונות מאשר לאחרים וכי הם הושפעו לרעה מהמשבר מבחינה כלכלית יותר מאחרים (גם לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה). המחקר מצא גם כי בעלי רמת אוריינות פיננסית נמוכה נטו יותר מאחרים להתמודד עם המשבר באמצעות נטילת הלוואות: מהמשיבים שדיווחו על ירידה בהכנסות בעקבות מגפת הקורונה, 16% מבעלי רמת האוריינות הפיננסית הנמוכה לקחו הלוואה, לעומת 10% מבעלי רמת האוריינות הפיננסית הגבוהה. בד בבד, המשיבים שדיווחו על ביטחון עצמי גבוה בידע הפיננסי שלהם נטו יותר ללוות לעומת בעלי ביטחון נמוך, 15% לעומת 8% (ההבדלים בין הקבוצות השתנו מעט לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה).

גישה של משקי בית אל כספי חירום: לאחר הסגר הראשון, אחד מכל שמונה משקי בית דיווח שאינו מסוגל לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪; כלומר, לא הייתה לו גישה לכספי חירום. 33% נוספים ענו שהם מסוגלים לעמוד בהוצאה כזו רק בקושי. שיעור זה עולה עם הירידה בהשכלה ובהכנסה. כך גם, 21% מהשכירים שלא עבדו באוגוסט 2020 בעקבות המשבר (פוטר או יצאו לחל"ת) דיווחו שלא יהיו מסוגלים לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪, לעומת 10% ממי שעדיין היו מועסקים. בקרב כל המשיבים שענו שהם מסוגלים לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪, יותר מ-70% דיווחו שיעשו זאת באמצעות שימוש בחסכונות. עוד נמצא כי משקי בית עם גישה לכספי חירום התמודדו טוב יותר עם המשבר ולא צמצמו הוצאות לכדי פגיעה ברווחתם.

תובנות והמלצות למדיניות

1. המתאם בין נטילת הלוואה ובין אוריינות פיננסית מעיד שיתכן כי יש משקי בית שבחרו בחירה שעלולה לפגוע במצבם הפיננסי ארוך הטווח. עם הימשכות המשבר, **יש חשיבות להוסיף ולבחון את מצב משקי הבית**, משום שהחלטותיהם בעת המשבר עלולות לגרום לנזקים ארוכי-טווח ולהשפיע על יכולתם להתאושש מהמשבר. עם זאת, הקשר החיובי בין ביטחון עצמי בידע הפיננסי ובין ההסתברות לנטילת הלוואה מעיד שיתכן כי **גישה לאשראי בקרב הציבור אינה מועילה לבעלי ביטחון עצמי נמוך בידע פיננסי, מפני שאין להם מספיק ביטחון כדי לנצל את ההזדמנות ליטול הלוואה ללא עזרה נוספת בניווט תהליך ההלוואה.**
2. קובעי מדיניות צריכים לשקול **להוסיף עזרה ממשלתית** לתושבים שסביר שיצאו מהמיתון שבעקבות מגפת הקורונה במצב פיננסי שברירי ושתהיה להם גישה מוגבלת בלבד לכספי חירום. תושבים אלו יזדקקו לעזרה כספית לצורך התמודדות עם קשיים כלכליים נוספים.
3. מוצע שמקבלי ההחלטות יתמקדו ב**חינוך** הן לקבלת החלטות פיננסיות נאותות (כגון החלטה על הפרשת כספי חירום) **והן לבניית תשתית נוחה לחיסכון בקרב משקי הבית, למשל באמצעות פתרונות דיגיטליים לסיוע בניהול כספים של משקי בית.** חשוב שפתרונות אלו ידגישו את הגברת הביטחון העצמי בידע פיננסי ולא רק את הנחלת הידע. בהקשר זה רצוי **לקדם אסדרת (רגולציית) "בנקאות פתוחה"** – אסדרה שמאפשרת גישה לשחקני צד שלישי ליישומנים (אפליקציות) חיצוניים של גופים פיננסיים לצורך הקלת תהליכים, קבלת שירותים פיננסיים וניתוח מידע פיננסי. בצעדים אלו יהיה כדי לעזור למשקי הבית לשפר את מצבם הכלכלי לקראת משבר נוסף, יהא אופיו אשר יהא. **הזמן הסמוך לאחר המגפה יהיה הזדמנות טובה להפעלת התערבויות כאלה**, מכיוון שהזיכרון מהפגיעה הכלכלית של המגפה יהיה עדיין טרי אצל רבים.

דברי תודה

אנו מודים לפרופ' ברוך רוזן, לד"ר סיגל ריבון, לד"ר רועי שטיין, לד"ר יניב ריינגורץ, לד"ר נטליה פרסמן ולנדב שטינברג על הערותיהם המועילות, ולסמדר סומך על תפקידה החיוני בפיתוח השאלון ובעיצוב המחקר הרחב יותר ששימש כבסיס למסמך זה.

תוכן העניינים

1	1. רקע
4	2. המחקר
4	2.1 מטרת המחקר
4	2.2 שיטת המחקר
6	3. ממצאים
6	3.1 ממצאים כלליים על אוריינות פיננסית וגישה לכספי חירום
9	3.2 ממצאים על אוריינות פיננסית ותוצאות כלכליות במהלך משבר מגפת הקורונה
11	4. סיכום, דיון והמלצות למדיניות
12	מקורות

רשימת התרשימים

3	תרשים 1: מודל של השפעת האוריינות הפיננסית והגישה לכספי חירום על משקי הבית
7	תרשים 2: מספר התשובות הנכונות של המשיבים לשלוש שאלות האוריינות הפיננסית
8	תרשים 3: תשובות המשיבים על השאלה איך יוכלו לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪, לפי הכנסות
10	תרשים 4: המידה שבה צמצום ההוצאות השפיע לרעה על רמת חייהם של המשיבים, לפי יכולת לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪

1. רקע

בישראל, כמו במדינות אחרות, משבר הבריאות בשל מגפת הקורונה הביא איתו משבר כלכלי. הריחוק החברתי הנדרש והצעדים הנוספים שנקטה ממשלת ישראל לשם האטת ההתפשטות של מגפת הקורונה גרמו לפגיעה במצבם הכלכלי של רבים ממשקי הבית בישראל.

דוח זה הוא השלישי בסדרת דוחות אשר סקרו את הפגיעה הכלכלית במשקי הבית בעקבות הסגר הראשון. שני הדוחות הקודמים בסדרה עסקו בעיקר בפגיעה בהכנסות, בהוצאות וברמת החיים ובניצול מקורות המימון החיצוניים של משקי הבית בעקבות המשבר (לאופר ואח', 2020, 2021). בדוח השני בסדרה נמצא כי כמעט מחצית מכלל משקי הבית צמצמו את חסכונותיהם ושייית לוו כסף כדי להתמודד עם נזקי המשבר. עוד נמצא כי משקי בית עם הכנסות נמוכות השתמשו יותר ממשקי הבית האחרים במשאביהם הפיננסיים (לאופר ואח', 2021).

בהמשך לדוח הקודם, דוח זה מתמקד בשני מאפיינים של משקי הבית שמשפיעים על קבלת ההחלטות שלהם ועל חוסנם הפיננסי בתקופה זו: אוריינות פיננסית וגישה לכספי חירום במקרה הצורך. הספרות המקצועית רואה גם באוריינות פיננסית וגם בגישה לכספי חירום משתנים שמשפיעים במובהק על החוסן הפיננסי של משקי בית (Demertzis et al., 2020; Lusardi & Mitchell, 2011; Lusardi et al., 2015a, 2015b), אך המחקר נתון עדיין רק בראשית הבחינה של הקשר בין משתנים אלו ובין התמודדותם של משקי הבית עם משבר מגפת הקורונה.

בדוח זה אנו משתמשים במונח 'אוריינות פיננסית' בבואנו לדון בידע על אודות מושגים פיננסיים, אם כי ישנן גם הגדרות רבות אחרות למונח זה המשמשות בספרות המקצועית. אוריינות פיננסית כפי שאנו רואים אותה מכונה לעיתים 'אוריינות פיננסית אובייקטיבית', מכיוון שהיא ניתנת למדידה אובייקטיבית באמצעות שאלות הבודקות את ההבנה של המשיב במושגים בסיסיים. הסטנדרט שהתקבל בעולם המחקר הוא למדוד אוריינות פיננסית באמצעות סדרה של שלוש שאלות בסיסיות שנושאייהן הם ריבית, אינפלציה ופיזור סיכונים (למשל Lusardi & Mitchell, 2015a, 2015b). ספרות מקצועית רחבת היקף תיעדה את הקשר בין אוריינות פיננסית, כפי שהיא נמדדת בתשובות על שאלות אלו, ליכולת לקבל החלטות פיננסיות טובות. כך למשל נמצא קשר חיובי בין אוריינות פיננסית ובין החלטות בתחומים של חיסכון, ניהול חובות אישיים ותשלום דמי ניהול (Lusardi & Mitchell, 2015a, 2015b). למרות גוף הידע שכבר קיים, מחקר משנת 2014 מצא שרק לשליש מאוכלוסיית העולם יש די ידע פיננסי כדי לענות על כל שלוש השאלות האלה (Klapper et al., 2015). עוד נמצא בספרות שאוכלוסיות פגיעות יותר, כפי שהוגדרו על פי השכלה, הכנסה, גיל ומגדר, היו בעלות אוריינות פיננסית נמוכה יותר מאוכלוסיות אחרות (Lusardi & Mitchell, 2015a).

בשנת 2012 פרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה סקר בנושא אוריינות פיננסית (למ"ס, 2012). על פי סקר זה השיעור בישראל של מי שיודעים לענות על כל אחת משלוש השאלות לעיל היה נמוך מהשיעור במדינות OECD (59% בישראל לעומת 82% ב-OECD לשאלה על ריבית, 65% בישראל לעומת 80% ב-OECD לשאלה על אינפלציה ו-48% בישראל לעומת 71% ב-OECD לשאלה על פיזור סיכונים). בסקרי אינטרנט עדכניים יותר (ר' למשל הרן רוזן ושדה, 2017; בנק ישראל, 2019) נמצא שהשיעור באוכלוסיית

ישראל של מי שיוודעים לענות על כל שלוש השאלות האלה עמד על 31% בשנת 2015 ועל 37% בשנת 2018, בדומה לממוצע הבין-לאומי (33%) שעלה ממחקרם של קלפר ועמיתיה (Klapper et al., 2015). בסקרים אלו נמצא כי בישראל, כמו במדינות אחרות, אוריינות פיננסית תואמת מאפיינים סוציו-דמוגרפיים.

עוד עולה מהספרות המקצועית שלא רק אוריינות פיננסית אובייקטיבית (רמת הידע הפיננסי האובייקטיבי של אנשים) משפיעה על התנהגות פיננסית, אלא שגם לאוריינות הפיננסית הסובייקטיבית של אדם (לרמת הביטחון שהוא חש בידע שלו בסוגיות פיננסיות) יש השפעה על התנהלותו הפיננסית (Allgood & Walstad, 2016; Lusardi & Mitchell, 2015a). במחקרים של הרן רוזן ושדה (2017) ושל בנק ישראל (2019) נמצא כי ההשפעה של אוריינות פיננסית סובייקטיבית רבה מזו של אוריינות פיננסית אובייקטיבית על קבלת החלטות פיננסיות בעקבות סדרת מסעות פרסום לאסדרה (רגולציה) צרכנית פיננסית. הסקר האחרון בנושא זה בישראל נערך בשנת 2018 (בנק ישראל, 2019), ונמצא בו ש-22% מהמשיבים העידו על עצמם שהם בעלי הבנה גבוהה בנושאים פיננסיים ושהאוריינות הפיננסית הסובייקטיבית שלהם תואמת את מאפייניהם הסוציו-דמוגרפיים, בדומה לאוריינות הפיננסית האובייקטיבית.

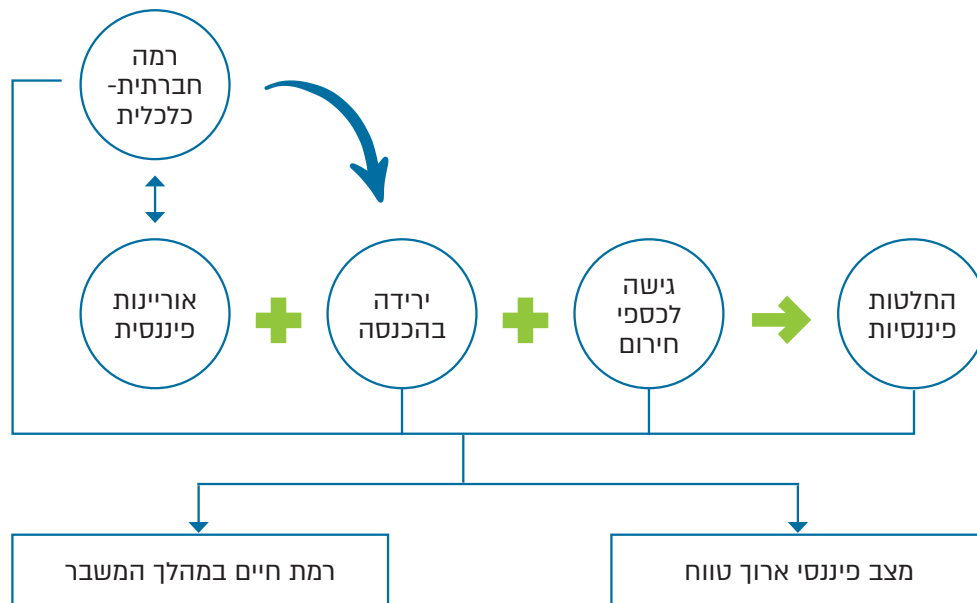
מכיוון שכל המחקרים שלעיל נערכו לפני פרוץ מגפת הקורונה, מעט ידוע על אוריינות פיננסית בישראל מאז תחילתה. ההחלטות הפיננסיות החשובות שמשקי בית היו צריכים לקבל בעקבות משבר הקורונה הדגישו את החשיבות שבבחינת רמת האוריינות הפיננסית של משקי הבית כדי להבין אם רמת הידע או רמת הביטחון שלהם בנושאים פיננסיים, השפיעו על אופן התמודדותם עם המשבר. בארצות הברית נבחנו חשיבות האוריינות הפיננסית בעקבות מגפת הקורונה ונמצא שמשקי בית עם אוריינות פיננסית גבוהה יותר התמודדו טוב יותר עם המשבר הפיננסי בעקבות המגפה (Lusardi et al., 2020). בישראל עדיין לא נערך מחקר בנושא ומכאן חשיבותו של המחקר המוצג להלן.

הספרות המקצועית מראה שגישה לכספי חירום, נוסף על אוריינות פיננסית, היא מדד טוב ליציבות פיננסית של משקי בית וליכולתם להתמודד עם משברים אישיים (Lusardi et al., 2011; Schneider et al., 2020). ואולם, בינואר 2020 נמצא כי ל-27% מהאמריקנים לא הייתה גישה מיידית לכספי חירום בשווי של 400 דולר (אם כי שיעור זה ירד משיא של 50% בתקופה שלפני המשבר הפיננסי ב-2007-2008). השיעור היה גבוה במיוחד בקרב מובטלים, בעלי הכנסה נמוכה ונשים; ונראה שהפערים בין האוכלוסיות הולכים ומתרחבים בעקבות משבר מגפת הקורונה (Schneider et al., 2020). גם באירופה, נכון לשנת 2018, לכשליש ממשקי הבית לא הייתה גישה לכספי חירום (Demertzis et al., 2020).

חיבור של כל הממצאים מעלה תמונה מורכבת של האופן שבו נצפה לראות שאוריינות פיננסית וגישה אל כספי חירום ישפיעו על התנהגות משקי הבית בתקופת משבר מגפת הקורונה. ראשית, אנשים עם רמה נמוכה של אוריינות פיננסית שייכים בדרך כלל לאוכלוסייה מרמה חברתית-כלכלית נמוכה; אוכלוסייה זו נפגעה יותר מאחרות בעת המשבר. שנית, אנשים עם אוריינות פיננסית נמוכה עלולים היו להגיב למשבר בשונה מאנשים עם אוריינות פיננסית גבוהה יותר, ובפרט היו עלולים ליטול הלוואות או למשוך חסכונות שיגרמו להם להפסדים של הטבות מס או יטילו עליהם קנסות (בגלל משיכה של חיסכון פנסיוני). יתר על כן, משקי בית שנפגעו מהמשבר ולא הייתה להם גישה אל כספי חירום יכולים היו לחוות השפעות שליליות אף יותר על רמת חייהם ולכן עלולים היו לקבל החלטות פיננסיות בעלות השפעה ארוכת-טווח על מצבם הפיננסי. החלטות אלו יכולות היו להגביר

את ההשפעה השלילית של המשבר גם על מצבם הפיננסי ארוך-הטווח של משקי הבית (ר' **תרשים 1** לייצוג גרפי של הקשרים וההשפעות האפשריים).

תרשים 1: מודל של השפעת האוריינות הפיננסית והגישה לכספי חירום על משקי הבית

לבסוף, וחשוב מכך למדיניות ציבורית, המגפה מציעה הזדמנות נדירה להבין איך משפיעות רמת אוריינות פיננסית גבוהה והקפדה על התנהגויות פיננסיות מומלצות (כגון שמירה על חיסכון חירום) על רווחתם של משקי בית בתקופות של לחץ כלכלי. ממצא שלפיו למשקי בית רבים אין חיסכון חירום או שמיצו אותו יכול לעורר חשש שהם עשויים לצאת מההאטה הכלכלית במצב פיננסי שברירי במיוחד, ועקב כך יזדקקו להמשך התמיכה הממשלתית. ממצאים המראים כי רמה נמוכה של אוריינות פיננסית קשורה להכרח להתמודד עם המשבר באמצעות שיעור נטילת הלוואות גבוה יותר ו/או בלי יכולת להישען על כספי חירום, יציעו כי להגברת האוריינות הפיננסית יש חשיבות מיוחדת בהכנה לתקופות של לחץ כלכלי. מידע בסוגיות אלו יכול לספק רקע חשוב ולסייע לממשלה בשיקוליה בנוגע למדיניות בנושא חינוך פיננסי וטכנולוגיות שנועדו לעזור למשפחות לנהל את כספיהן.

2. המחקר

2.1 מטרת המחקר

מטרת-העל של המחקר המוצג בדוח זה הייתה להרחיב את הידע של מקבלי ההחלטות על עמידותם הפיננסית של משקי הבית בישראל על רקע התמשכות המשבר שבעקבות מגפת הקורונה ולהתריע בפניהם על מקומות שבהם עולה חשש לפגיעה כלכלית במשקי הבית.

בדקנו על רקע המשבר את החשיבות של אוריינות פיננסית לקבלת החלטות פיננסיות מושכלות ושל גישה לכספי חירום בתור כלי להתמודדות עם זעזועים פיננסיים. התמקדנו בתקופה שלאחר הסגר הראשון ולפני הסגר השני, מארס עד אוגוסט 2020.

בדוח זה ננסה לתת מענה על שלוש שאלות:

- מה הקשר בין רמת האוריינות הפיננסית של משקי הבית בישראל ובין הפגיעה בהכנסה וברמת החיים בעקבות משבר מגפת הקורונה?
- האם אוריינות פיננסית קשורה להחלטות הכספיות שקיבלו משקי הבית בתגובה למשבר?
- מה הייתה הנגישות של משק בית ל-2,000 ₪ כספי חירום, ומאין צפו משקי הבית שיוכלו להשיג את כספי החירום האלה? סגרים נוספים בחודשים ספטמבר 2020 וינואר 2021 והמשך המשבר הגבירו את חשיבות ההבנה על רמת העמידות הכלכלית במשקי הבית ומה הם מקורות המימון העיקריים שלהם לכספי חירום, במיוחד בקרב אוכלוסיות פגיעות.

2.2 שיטת המחקר

סקר לאיסוף נתונים – המחקר מבוסס על סקר מקוון למילוי עצמי שנערך בימים 16–18 באוגוסט 2020, חודשים אחדים לאחר הסגר הראשון וההגבלות שהוטלו בחודשים מארס-אפריל 2020 וכחודש לפני ששוב הוחלו הגבלות מחמירות, בספטמבר 2020. הסקר נערך בקרב 1,501 בני 25–70 מהאוכלוסייה היהודית בישראל. דגימת המשיבים נעשתה על פי ייצוגם בסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2019, לפי המשתנים האלה: גיל, מין, יהודים שאינם חרדים ויהודים חרדים. איסוף הנתונים נעשה בעזרת חברת סקרים של פאנלים אינטרנטיים. המשיבים תוגמלו על מילוי השאלון.

מגבלות המדגם – המדגם מייצג את האוכלוסייה היהודית בישראל ואינו כולל את האוכלוסייה הערבית, משום שהיא אינה מיוצגת כראוי באוכלוסייה בפאנל שאותו דגמה חברת הסקרים. כמו כן מכיוון שמדובר בסקר מקוון, נראה שהיה במדגם ייצוג-יתר לאנשים עם רמה גבוהה יחסית של אוריינות דיגיטלית. השוואה לסקר ההוצאות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2018 (למ"ס, 2020) מראה כי המשיבים במדגם הנוכחי משכילים מעט יותר, אבל הכנסתם נמוכה יותר.

נושאי הסקר – המשתתפים בסקר נשאלו שאלות סטנדרטיות שנועדו למדוד את רמת האוריינות הפיננסית האובייקטיבית שלהם וכן את האוריינות הפיננסית הסובייקטיבית שלהם ואת היכולת שלהם לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪. בסקר היו גם שאלות בנושאים שנסקרו בדוחות הקודמים בסדרה, ובהן שאלות על מאפיינים דמוגרפיים, תעסוקה והכנסה מעבודה בזמן המשבר, הוצאות משקי הבית ושינויים בהתנהגותם הפיננסית של המרואיינים בתקופת הסגר הראשון ועד אוגוסט 2020.

כל ההבדלים המוצגים מובהקים סטטיסטית ברמה של $p=0.05$ אלא אם כן צוין אחרת.

3. ממצאים

3.1 ממצאים כלליים על אוריינות פיננסית וגישה לכספי חירום

ממצאי הסקר בעניין אוריינות פיננסית אובייקטיבית דומים לממצאים קודמים. בסקר הוצגו שלוש השאלות הבסיסיות שנמצא בספרות כי הן אומדות בצורה עקיבה ואינפורמטיבית רמת אוריינות פיננסית.

השאלה הראשונה נוגעת לריבית: "אם יש לך חיסכון בבנק של 100 ₪ שנותן תשואה (רווח) של 2% בשנה, ובהנחה כי אתה לא מוציא את הכסף מהחיסכון, כמה כסף אתה חושב/ת שיהיה לך אחרי 5 שנים?" התשובות האפשרויות לשאלה הן "יותר מ-102 ₪", "בדיוק 102 ₪", "פחות מ-102 ₪" או "לא יודע". 79% מהמשיבים ענו נכון על שאלה זו (יותר מ-102 ₪). 9% ענו לא נכון, ו-12% ענו שהם אינם יודעים את התשובה.

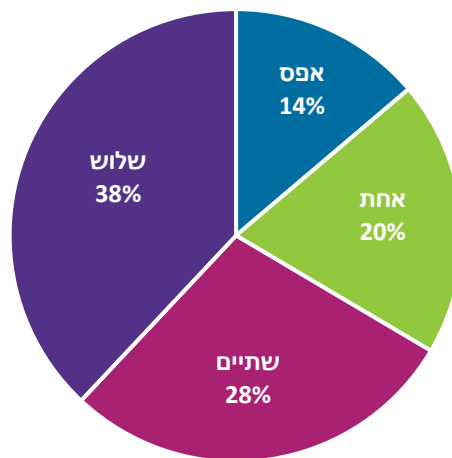
השאלה השנייה נוגעת לאינפלציה: "ממה שאתה יודע, אם יש לך חיסכון שנותן לך 1% תשואה (רווח) לשנה והאינפלציה היא 2%. האם לאחר שנה תוכלי/י לקנות יותר, בדיוק או פחות ממה שאתה יכולה/ה לקנות עם הכסף שבחיסכון היום?" 62% ענו נכון על השאלה (כוח הקנייה יקטן). 10% טעו בתשובה, ו-28% ענו שהם אינם יודעים את התשובה.

השאלה השלישית נוגעת ליתרונות בפיזור השקעות: "ממה שאתה יודעת, האם לדעתך המשפט הבא הוא נכון או לא נכון: "קנייה של מניה של חברה אחת מספקת תשואה (רווח) בטוחה יותר מקנייה של קרן נאמנות שמשקיעה במספר מניות?" 51% מהמשיבים ידעו שמדובר באמירה לא נכונה. 5% לא ענו נכון על השאלה, ו-44% ענו שהם אינם יודעים את התשובה.

בסך הכול: 38% מהמשיבים ענו נכונה על כל שלוש השאלות, שיעור דומה לשיעור שנמצא בסקר האינטרנטי הקודם בישראל (בנק ישראל, 2019), בשנת 2018 – 37%. 28% ענו נכונה על שתי שאלות. 20% ענו נכונה רק על שאלה אחת. 14% לא ידעו לענות נכונה על שום שאלה (ר' **תרשים 2**).

בספרות המקצועית נמצא שהשיעור הממוצע של התשובות הנכונות בעולם ובארצות הברית הוא כשליש (Schneider et al., 2020). בניתוח שלהלן, המשיבים שלא ענו נכונה על שום שאלה או שענו נכונה על שאלה אחת מוגדרים 'בעלי אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה'; והמשיבים שענו נכונה על שתיים או שלוש שאלות מוגדרים 'בעלי אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה'.

תרשים 2: מספר התשובות הנכונות של המשיבים לשלוש שאלות האוריינות הפיננסית (באחוזים)

30% דיווחו על רמה גבוהה של אוריינות פיננסית סובייקטיבית, מעט גבוה יותר מאשר במחקרים קודמים, 18% דיווחו שרמת הידע שלהם נמוכה, 48% דיווחו על רמה בינונית, ו-5% אמרו שהם אינם יודעים מהי רמת הידע הפיננסי שלהם.¹ במחקרים קודמים (בנק ישראל, 2019) רק 22% מהמשיבים דיווחו שהם בעלי הבנה גבוהה בנושאים פיננסיים. הרמה הגבוהה של אוריינות פיננסית סובייקטיבית לעומת זו שנמצאה במחקרים הקודמים משקפת ככל הנראה את הרכב המדגם: המדגם לא כלל ייצוג של האוכלוסייה הערבית, שנמצא במחקרים הקודמים שהיא בעלת רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית נמוכה יחסית. לתשובות על השאלה שבחנה את רמת האוריינות הסובייקטיבית היה מתאם חיובי אך חלש עם היכולת של המשיבים לענות נכונה על שאלות של אוריינות פיננסית אובייקטיבית. משיבים שלא ידעו מהי רמת ההבנה הפיננסית שלהם, ענו נכונה על הכי פחות שאלות לבדיקת רמת אוריינות אובייקטיבית.

מדדים של אוריינות פיננסית נמצאו תואמים משתנים דמוגרפיים אחדים, בדומה לממצאים ממחקרים קודמים בישראל ובספרות המקצועית (למשל Lusardi & Mitchell, 2015a). בעלי השכלה גבוהה היו בעלי אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה: משיבים בעלי השכלה תיכונית ומטה ענו נכונה על 1.5 שאלות בממוצע מתוך שלוש השאלות, ואילו בעלי תואר ראשון ומעלה ענו נכונה על 2.2 שאלות בממוצע. בדומה, משיבים ממשקי בית עם הכנסה גבוהה ענו נכונה על 2.3 שאלות בממוצע, ולעומתם משיבים עם הכנסה ממוצעת ענו נכונה על 2 שאלות בממוצע, ובעלי הכנסה נמוכה מהממוצע ענו נכונה על 1.7 שאלות בממוצע. גברים ענו נכונה על יותר שאלות מנשים (2.2 לעומת 1.6 שאלות, בהתאמה). לא היה הבדל במספר התשובות הנכונות בין משיבים חרדים למשיבים לא חרדים.

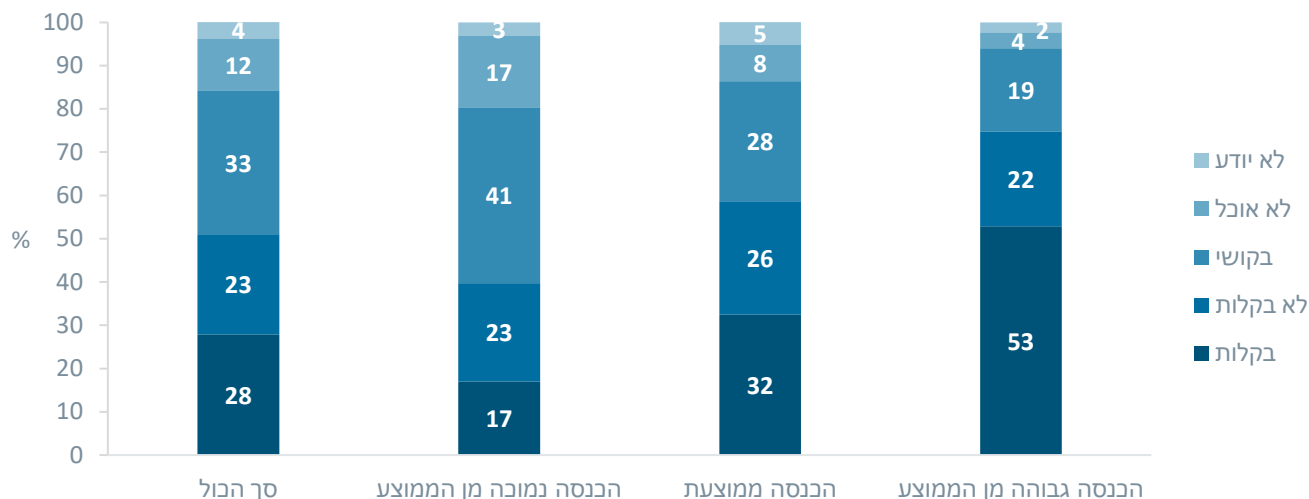
¹ האחוזים אינם מסתכמים ל-100 בגלל עיגול.

מגמות דומות נמצאו בקשר לאוריינות פיננסית סובייקטיבית (Allgood & Walstad, 2016), אך בשונה מאוריינות אובייקטיבית וממצאים מסקר האינטרנט הקודם (בנק ישראל, 2019), משיבים חרדים דיווחו על רמות נמוכות של אוריינות פיננסית סובייקטיבית לעומת משיבים אחרים.

בדומה לממצאים ממחקרים קודמים, אנו מוצאים מתאם בין אוריינות פיננסית ובין חסכונות. ל-72% מבעלי הרמה הגבוהה של אוריינות פיננסית אובייקטיבית היו חסכונות לפני משבר הקורונה, לעומת 55% מבעלי הרמה הנמוכה של אוריינות פיננסית אובייקטיבית (ורק 41% ממי שלא ידעו לענות על שום שאלה). מגמה דומה נמצאה גם באוריינות פיננסית סובייקטיבית. 77% מהמשיבים שדירגו את ההבנה הפיננסית שלהם גבוהה חסכו לפני המשבר, לעומת 52% מהמשיבים שדירגו את ההבנה שלהם נמוכה. הבדלים אלו נותרים ללא שינוי משמעותי גם לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה.

באוגוסט 2020, לאחר הסגר הראשון, אחד משמונה משקי בית ענו שהם אינם מסוגלים לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪. רק 12% מהמשיבים ענו שהם לא מסוגלים לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪, אבל 33% נוספים ענו שהם יהיו מסוגלים לעמוד בהוצאה רק בקושי. בסך הכול, 84% מהמשיבים ענו שהם יהיו מסוגלים לעמוד בהוצאה כזאת (בקושי, לא בקלות או בקלות). לשם השוואה, בארצות הברית, עוד לפני המשבר, שיעור המשיבים שדיווחו כי הם יכולים לעמוד בהוצאה חד-פעמית של \$400 (כ-1,400 ₪) היה נמוך יותר ועמד על 73% בלבד (Lusardi et al., 2020). משיבים עם פחות השכלה מאחרים ושבים ממשקי בית עם הכנסות נמוכות יחסית לאחרים נטו יותר לדווח שהם אינם מסוגלים לעמוד בהוצאה (ר' **תרשים 3**). נוסף על כך, נראה כי משבר מגפת הקורונה השפיע על הבריאות הפיננסית של משקי הבית, מפני ש-21% מהשכירים שלא עבדו באוגוסט (משום שפוטרו או יצאו לחופשה ללא תשלום) ענו שלא יהיו מסוגלים לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪, ולעומתם ענו כך רק 10% ממי שעדיין היו מועסקים.

תרשים 3: תשובות המשיבים על השאלה איך יוכלו לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪, לפי הכנסות (באחוזים)

רוב משקי הבית יכולים לעמוד בהוצאה בלתי צפויה, באמצעות חסכונות: מקרב כל המשיבים שענו שהם מסוגלים לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪, 71% ענו שהם יעמדו בכך בזכות שימוש בחסכונות או בכספי עובר ושב; 6% ענו שייקחו הלוואה; 10% ענו שיעזרו בבן משפחה; 13% נוספים ענו שישתמשו במקור אחר או שאינם יודעים מאין ישיגו את הכסף. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם תיאורם של המשיבים את התמודדותם עם הקושי הכלכלי בעקבות משבר מגפת הקורונה: התשובה השכיחה ביותר על שאלה שנגעה לשימוש במשאבים פיננסיים כדי להתמודד עם הירידה בהכנסה בתקופת המשבר דיווחה על צמצום הוצאות (45%); שיעור נמוך בהרבה של משיבים דיווחו שלקחו הלוואות (17%) ועוד פחות אמרו שנעזרו במשפחה או בחברים (14%) (לאופר ואח', 2021).

3.2 ממצאים על אוריינות פיננסית ותוצאות כלכליות במהלך משבר מגפת הקורונה

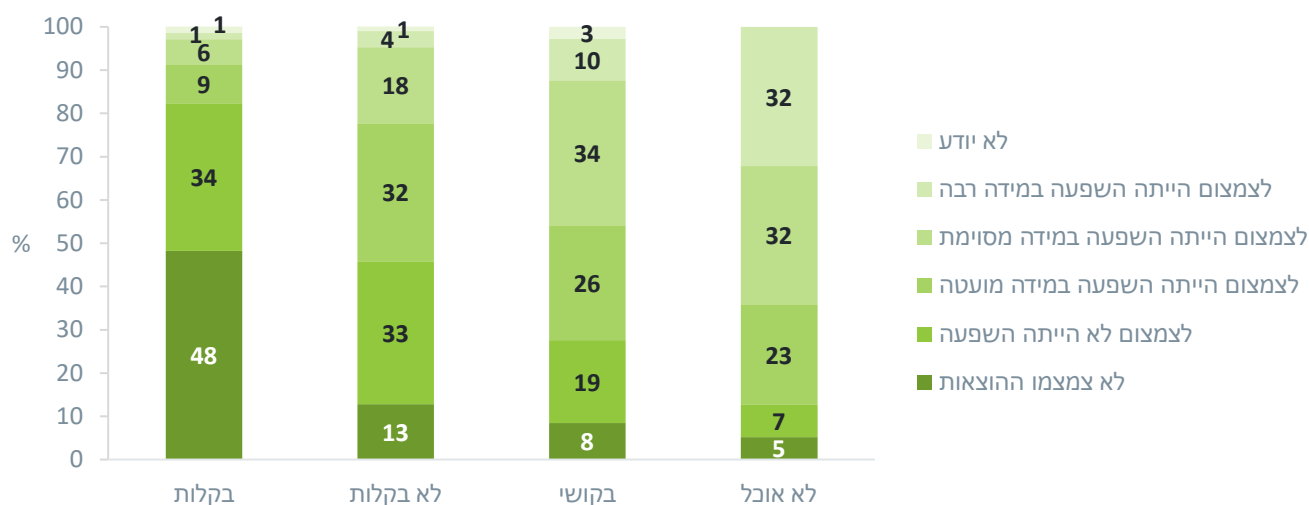
המשבר הכלכלי בעקבות מגפת הקורונה השפיע לרעה במיוחד על אנשים עם רמת אוריינות פיננסית נמוכה. ממחקרים קודמים בישראל (לאופר ואח', 2020) וגם ממחקרים מן העולם מתקופת מגפת הקורונה (Clark et al., 2020; Lusardi et al., 2020) עולה שעובדים בעלי הכנסה והשכלה נמוכות חוו פגיעה כלכלית גדולה יותר במשבר מגפת הקורונה מאשר עובדים אחרים. פלחי אוכלוסייה אלו נוטים להיות בעלי אוריינות פיננסית נמוכה יותר, כפי שהוסבר לעיל, ולכן עולה ההשערה שההשפעה הכלכלית של המשבר על אנשים עם אוריינות פיננסית נמוכה הייתה קשה יותר. ואכן, מבעלי האוריינות הפיננסית האובייקטיבית הנמוכה, 63% דיווחו על ירידה בהכנסה בתקופה הנסקרת לעומת 53% מבעלי האוריינות הפיננסית האובייקטיבית הגבוהה. בדומה, במה שקשור באוריינות פיננסית סובייקטיבית, 64% מהנשאלים שדיווחו כי רמת הידע הפיננסי שלהם נמוכה דיווחו גם על ירידה בהכנסה, לעומת 50% מהנשאלים שדיווחו שרמת הידע הפיננסי שלהם גבוהה.

משיבים עם אוריינות פיננסית סובייקטיבית או אובייקטיבית נמוכה הושפעו יותר לרעה גם לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה. ברגרסיה רב-משתנית הכוללת הכנסה והשכלה נמצא: (1) משיבים עם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה דיווחו ב-6% פחות על ירידה בהכנסה לעומת משיבים עם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה; ו-2) משיבים עם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית גבוהה דיווחו ב-9% פחות על ירידה בהכנסה לעומת משיבים עם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית נמוכה.

בעלי רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה ובעלי רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית גבוהה נטו יותר מאחרים להתמודד עם המשבר באמצעות נטילת הלוואות. מקרב המשיבים שדיווחו על ירידה בהכנסות בעקבות משבר מגפת הקורונה, מי שהייתה להם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה נטו יותר לקחת הלוואות לעומת מי שהייתה להם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה – 16% לעומת 10% (לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה ההבדל בין שתי הקבוצות הוא 5 נקודות אחוז, והוא מובהק סטטיסטית ברמה של $p=0.06$). לעומת זאת, משיבים עם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית גבוהה (מי שמעידים על עצמם שהם בעלי הבנה גבוהה) נטו יותר משיבים עם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית נמוכה (בעלי רמת הבנה נמוכה לפי עדותם על עצמם) לקחת הלוואות בעקבות המשבר (15% בהשוואה ל-8%, וההבדל נשאר מובהק סטטיסטית ברמה של $p<0.05$ גם לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה). מקרב המשיבים שדיווחו על ירידה בהכנסות בעקבות משבר מגפת הקורונה, מי שיש להם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה נטו גם, יותר ממי שיש להם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה, למשוך חסכונות פנסיוניים – 8% לעומת 4% (לא נמצא מתאם בין רמת האוריינות הפיננסית הסובייקטיבית למשיכת חסכונות פנסיוניים).

משקי בית עם משאבים פיננסיים מועטים נאלצו לקצץ בהוצאותיהם בתגובה לנזק הכלכלי ממשבר מגפת הקורונה באופן שפגע ברמת חייהם יותר משנפגעו משקי בית עם יותר משאבים פיננסיים. 54% מהמשיבים דיווחו על ירידה בהכנסה בעקבות משבר מגפת הקורונה. מקרב המשפחות שהושפעו כלכלית לרעה מהמשבר, רק 1% מהמשיבים שיכלו לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪ בקלות דיווחו שהיו צריכים לצמצם את הוצאותיהם באופן שפגע ברמת חייהם במידה רבה. מקרב המשפחות שהושפעו כלכלית לרעה מהמשבר ושענו שיהיה להם קשה לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪, 10% היו צריכים לצמצם את הוצאותיהם באופן שפגע ברמת חייהם במידה רבה. השיעור עולה ל-32% במשפחות שלחלוטין לא יכלו לעמוד בהוצאה (ר' **תרשים 4**) (לדיון על השפעת משבר מגפת הקורונה על הוצאות והכנסות של משקי בית, ר' לאופר ואח' 2020).

תרשים 4: המידה שבה צמצום ההוצאות השפיע לרעה על רמת חייהם של המשיבים, לפי יכולת לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 ₪ (באחוזים)

משיבים שענו כי יתקשו יותר בעמידה בהוצאה של 2,000 ₪ גם נטו יותר לצמצם חסכונות ולקחת הלוואות בתקופת המשבר (לדיון רחב יותר על חסכונות ונטילת הלוואות בעקבות משבר מגפת הקורונה, ר' לאופר ואח', 2021). בקרב המשיבים שדיווחו כי יכלו בקלות לעמוד בהוצאה של 2,000 ₪, 27% צמצמו את החיסכון ו-2% לוו כסף, לעומת 57% ו-13% בהתאמה בקרב המשיבים שדיווחו שהם מסוגלים לעמוד בהוצאה בקושי. בדומה, משיבים שדיווחו על מידת קושי גדולה יותר מזו שדיווחו עליה אחרים בהשגת 2,000 ₪ נטו יותר לדווח (74%) שהוציאו את כספי המענקים הממשלתיים שניתנו בעקבות משבר מגפת הקורונה, למשל את המענק למשפחות עם ילדים ואת המענק לבני גיל פרישה, ושלא חסכו או העבירו אותם למישהו אחר (37%). גם משיבים עם אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה נטו מעט יותר לעומת אחרים להוציא את הכסף שקיבלו ממענקים ממשלתיים (כל ההבדלים האלה נשארים מובהקים סטטיסטית גם לאחר פיקוח על הכנסה והשכלה).

4. סיכום, דיון והמלצות למדיניות

מספר רב של מחקרים בספרות המקצועית מעידים על חשיבותן של אוריינות פיננסית ושל גישה לכספי חירום להשגת רווחה כלכלית של משקי בית. מחקר זה בוחן את הסוגיות האלה בהקשר של האופן שבו משקי בית ישראלים מתמודדים עם המשבר הכלכלי בעקבות התפשטות נגיף הקורונה.

דוח קודם שהתבסס על אותו סקר (לאופר ואח', 2021) מצא כי בשלב הראשון של המגפה (עד אוגוסט 2020), במטרה להתמודד עם ההשפעות הכלכליות של מגפת הקורונה צמצמו משקי הבית את הוצאותיהם ולוו כספים ממגוון מקורות. אותו דוח גם מציין כי אף ששימוש במשאבים הפיננסיים עזר למשקי בית לשמור על רווחתם הכלכלית בעקבות המצב הכלכלי שנוצר הוא עלול לגרום לפגיעה ארוכת-טווח במצבם של משקי הבית.

איזון השיקולים בין שימוש במשאבים הפיננסיים ובין פגיעה עתידית דורש רמה מסוימת של יכולת הבנה פיננסית. אף שהלוואות יכולות להיות מועילות במקרים רבים, בתקופה זו במיוחד, היעדרו של קשר בין הלוואה לאוריינות פיננסית מעורר חשש. בתוך משקי הבית שנפגעו מהמשבר נמצא שדווקא מי שיש להם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה (רמה נמוכה של ידע אובייקטיבי) ומי שיש להם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית גבוהה (רמה גבוהה של ביטחון בידע העצמי) נטו להתמודד עם המשבר באמצעות נטילת הלוואות יותר ממשקי בית דומים להם עם רמת אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה או עם רמת אוריינות פיננסית סובייקטיבית נמוכה. נטייה זו מגדילה את הסיכון שמשקי בית רבים לקחו הלוואות שיעמידו אותם במצבים שבריריים מבחינה כלכלית, ואלה אף יימשכו בעתיד. **כשכלכלת ישראל תתחיל להתאושש חשוב לבחון את היכולת הכלכלית של משקי הבית.** אם משקי הבית אכן נמצאים עתה במצב שברירי מבחינה כלכלית, הרי שהאטה כלכלית עתידית או התאוששות איטית מהצפוי ידרשו התערבות אגרסיבית יותר מהנוכחית מצדה של הממשלה.

עם זאת, הקשר שנמצא בין ביטחון עצמי בידע הפיננסי ובין ההסתברות לנטילת הלוואה מעיד שייתכן כי **גישה לאשראי בקרב הציבור אינה מועילה לבעלי ביטחון עצמי נמוך בידע פיננסי, מפני שאין להם מספיק ביטחון כדי לנצל את ההזדמנות ליטול הלוואה ללא עזרה נוספת בניווט תהליך ההלוואה.**

התנהלות משקי הבית בתקופת המשבר מחדדת את החשיבות של עמידה בהמלצות להתנהלות פיננסית נכונה, ובהן ההמלצה לשמור על גישה לחיסכון חירום. הסקר הראה שככלל, משקי בית עם גישה לכספי חירום התמודדו טוב יותר עם המשבר מאשר משקי בית בלי גישה לכספי חירום: צמצום ההוצאות במשקי בית עם גישה לכספי חירום לא פגע ברווחתם. **מוצע אפוא שמקבלי ההחלטות יעודדו חיסכון של משקי בית שאין להם כרגע גישה לכספי חירום.** אפשר לעשות זאת באמצעות מסעות כרסום וחינוך וכן באמצעות הנחת תשתית נוחה לחיסכון של משקי הבית, למשל, פתרונות דיגיטליים המסייעים למשקי בית לנהל את הכספים שלהם. הממצאים גם מחזקים את הטיעון לקידום אסדרת "הבנקאות הפתוחה", אסדרה שמאפשרת לשחקני צד שלישי גישה ליישומונים חיצוניים לצורך הקלת תהליכים, קבלת שירותים פיננסיים וניתוח מידע פיננסי (בנק ישראל, 2021). צעדים אלו יעזרו למשקי בית לשפר את מצבם הכלכלי אם וכאשר יבוא משבר נוסף, יהא ביטויו אשר יהא. **התקופה המיידית אחרי המגפה תהיה זמן מועיל להפעלת התערבויות כאלה,** מכיוון שהזיכרון מהפגיעה הכלכלית של המגפה יהיה עדיין נוכח אצל רבים.

מקורות

- בנק ישראל. (2019). אוריינות פיננסית וממשקים דיגיטליים במערכת הבנקאות. פרק ד, תיבה ד'-1. *דוח בנק ישראל, 2018*. מארס 2019.
- בנק ישראל. (2021). יישום תקן של בנקאות פתוחה בישראל. ניהול בנקאי תקין, הוראה מס' 368.
- הרן רוזן, מ. ושדה, א. (2017). האם הרגולציה הפיננסית מתעלמת בלא כוונה מאוכלוסיות מוחלשות? בחינה של הקשר בין הטמעת רגולציה בעזרת כלים דיגיטליים לבין אוריינות פיננסית אובייקטיבית וסובייקטיבית. *סדרת מאמרים לדיון 2017.10. אוגוסט 2017*. חטיבת המחקר, בנק ישראל.
- לאופר, ס., הרן רוזן, מ. וסומך, ס. (2020). *תעסוקה, הכנסה ומימון משק בית בישראל במהלך משבר קורונה*. מ-180-20. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- לאופר, ס., הרן רוזן, מ. וסומך, ס. (2021). *שימוש משקי הבית בישראל במשאבים פיננסיים ובעזרה הממשלתית בזמן מגפת הקורונה*. מ-187-21. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה). (2012). *סקר אוריינות פיננסית: ידע, דעות והתנהלות בנושאים פיננסיים*. הודעה לתקשורת. נובמבר 2012.
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה). (2020). *הכנסות והוצאות משק הבית, נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2018 – סיכומים כלליים*. אוקטובר 2020.
- Allgood, S., & Walstad, W. B. (2016). The effects of perceived and actual financial literacy on financial behaviors. *Economic Inquiry*, 54(1), 675-697.
- Clark, L. R., Lusardi, A., & Mitchell, A. S. (2020). *Financial vulnerability during the COVID-19 epidemic*. Position Paper of the Wheaton Board of Pension Research.
- Demertzis, M., Domínguez-Jiménez, M., & Lusardi, A. (2020). The financial fragility of European households in the time of COVID-19. *Bruegel Policy Contribution*, 15. July 2020.
- Klapper, L., Lusardi, A., & Van Oudheusden, P. (2015). Financial literacy around the world. *Standard & Poor's Ratings Services Global Financial Literacy Survey*. Standard & Poor's.
- Lusardi, A., Hasler, A., & Yakoboski, P. J. (2020). Building up financial literacy and financial resilience. *Mind & Society*, 1-7. DOI:[10.1007/s11299-020-00246-0](https://doi.org/10.1007/s11299-020-00246-0)

Lusardi, A., & Mitchell, O. (2015a). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5-44.

Lusardi, A., & Mitchell, O. (2015b). Financial literacy and economic outcomes: Evidence and policy implications. *The Journal of Retirement*, 3(1), 107-114.

Lusardi, A., Schneider D., & Tufano, P. (2011). Financially fragile households: Evidence and implications. *Brookings Papers on Economic Activity*. Spring 2011.

Schneider, D., Tufano, P., & Lusardi, A. (2020). *Household financial fragility during COVID-19: Rising inequality and unemployment insurance benefit reductions*. GFLEC WP 2020-04, October 2020.